

מלחמות המו"לים בראשית ימיה של העתונות בארץ ישראל

יחיאל לימור

- "קנייה" של מאמרים בעתונות תמורת תשלום לעתון ולבעליו.
- תמיכה של "רשויות" בעתונים המשרתים את ענייניהן.
- יריבויות קשות בין המו"לים, וניסיונות לפגיעה בעסקיהם.

צמיחתה של העתונות המסחרית

אפשר לראות את פריחת העתונות הפרטית, המונעת על-ידי כוונות של רווח, כתופעה שהתרחשה לאחר הקמת המדינה.² הדבר התרחש במקביל לדעיכת העתונות המפלגתית-רעיונית, שבתקופת המנדט הבריטי תפסה את המקום המרכזי על מפת העתונות היהודית בארץ ישראל. למעשה, טמונים שורשיה של העתונות הפרטית-מסחרית בימי ינקותה של העתונות העברית בארץ ישראל. ראשון העתונים העבריים, "הלבנון", שגיליונו הראשון יצא בראש חודש אדר תרכ"ג (1863), לא נולד מתוך רצון למלא שליחות רעיונית או לשמש כבמה ספרותית. הורחו ולידתו היו משיקולים עסקיים טהורים. שושנה הלוי, חוקרת תולדות היישוב, טוענת: "ברור ש'הלבנון' נוסד כמקור פרנסה".³

מי שהקימו את העתון כמקור פרנסה היו שני צעירים ירושלמים, יואל משה סלומון ומיכל הכהן, ששבו מהשתלמות בתחום הדפוס בעיר קניגסברג בגרמניה. העתון עצמו לא היה אלא תוצר לוואי של העיסוק העיקרי, שבו בחרו השניים — מלאכת הדפוס. הם עצמם הסבירו כי "בהיותנו במדינת פרייסן נתנו על לבבינו ללמוד שמה מלאכת מחשבת למען נוכל המציא טרף מעמל כפינו בעיה"ק [עיר הקודש] ירושלים, וייתב בעינינו מלאכת דפוס אבן".⁴ באותם ימים פעל בירושלים בית דפוס יחיד. הבעלים, ישראל ב"ק, החליט לפתוח את עסקו בירושלים (קודם לכן היה הבעלים של בית דפוס בצפת). לאחר שרכנו ירושלים העניקו לו "הסכמות" לפיהן "בל ירים איש את ידו להשיג גבולי פה בארץ החיים לעסוק במלאכת הדפוס כל זמן שאני וב"ב [בני ביתן] מתעסקים בזה".⁵ ואמנם, במשך יותר מעשרים שנה היה ב"ק המדפיס היחיד בירושלים.⁶

בגלל ההוצאות הרבות שהיו כרוכות בהקמת בית הדפוס החדש, ציפרו אליהם סלומון והכהן שותף שלישי, את הצעיר הירושלמי יחיאל ברי"ל. לאחר שהדפוס הוקם חששו מייסדיו כי לא תימצא להם תעסוקה מספקת, בעיקר משום "חשש מאיסור השגת הגבול

התמורות הטכנולוגיות, הפוליטיות והחברתיות של העשורים האחרונים העניקו משקל גובר למעמדם של אמצעי תקשורת ההמונים בישראל, כמו במדינות אחרות. ככל שגדל משקלם של אמצעי התקשורת, וככל שגדל היקפם של תפקידי התיווך שהם ממלאים — בהיותם הערוצים המרכזיים להעברת מידע בחברה — כך צצות במלוא עוצמתן שאלות הנוגעות לזהותם ולדרך תפקודם.¹ אחת השאלות המרכזיות, העולה בהקשר זה, היא: מי שולט באמצעי התקשורת, מי מפעיל אותם והאם אין חשש לטישטוש גבולות בין האינטרסים הכספיים של הבעלים לבין המחויבות המקצועית של העורכים והעתונאים? שאלה זו קיבלה בשנים האחרונות משנה חשיבות, לאור השינויים המבניים שחלו במפת תקשורת ההמונים בארץ, שעיקרם: גויעתה של העתונות הרעיונית, התחזקות העתונות הפרטית המונעת בעיקר על ידי כוונות של רווח, היחלשות מנגנוני האתיקה העתונאית, ריכוזיות גוברת והולכת של בעלות על אמצעי תקשורת ובעקבותיה החרפת התחרות הכלכלית (המלווה בכריכות אישית) בין "ברוני התקשורת".

לכאורה, כל אלה תופעות חדשות על מפת תקשורת ההמונים בישראל, אך שורשי התופעות האלה, או של חלקן לפחות, נעוצים עוד בימיה הראשונים של העתונות העברית בארץ ישראל, שהחלה לפרוח במחצית השנייה של המאה ה-19. מתברר, שהקמת עתונים פרטיים בעברית, שכל תכליתם היא להביא הכנסות לבעליהם, איננה יצירה מודרנית של שלהי המאה ה-20. גם שמירת עצמאותם של אמצעי התקשורת, מול ניסיונות התימרון של גורמים פוליטיים, איננה רק בעיה מודרנית. כמו כן, התחרות הכלכלית והיריבות האישית בין "ברוני תקשורת" איננה רק תוצר לוואי של עידן הרייטינג.

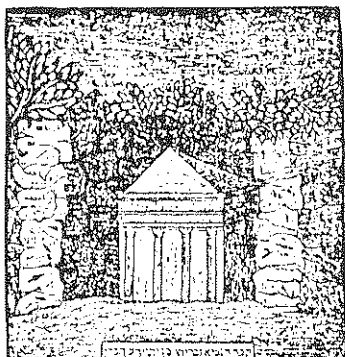
המאמר הנוכחי ינסה להצביע על השורשים המוקדמים של חמש תופעות, שמצאו את ביטויין כבר בימיה הראשונים של העתונות העברית בארץ-ישראל:

— הקמת עתונים למטרות מסחריות טהורות, ולא למטרות רעיוניות או ספרותיות.

— ניסיונות של מו"לים-בעלים להתערב בעבודת העורכים ולהשפיע על התכנים בעתון השייך להם.

ספר
שבט מוסר

נדפס פעה"ק
ירושלם
תוכב"א

הספר הראשון שנדפס בדפוס השותפים סלומון הכהן בר"ל - בשנת תרכ"ג (1862/63)

ספרותי כ"א [כי אם] לשם עסק. "בכ"ה באייר תרל"ו (1876) החל לצאת לאור עתוננו, ושמו "שערי ציון".¹⁰ מכאן, שעתונות כעסק מסחרי - ולא כבמה רעיונית או ספרותית - איננה תופעה חדשה, אלא היא מאפיין מובהק של העתונות העברית בארץ ישראל מימיה הראשונים.

התערבות של מו"לים ופירסום מאמרים בתשלום

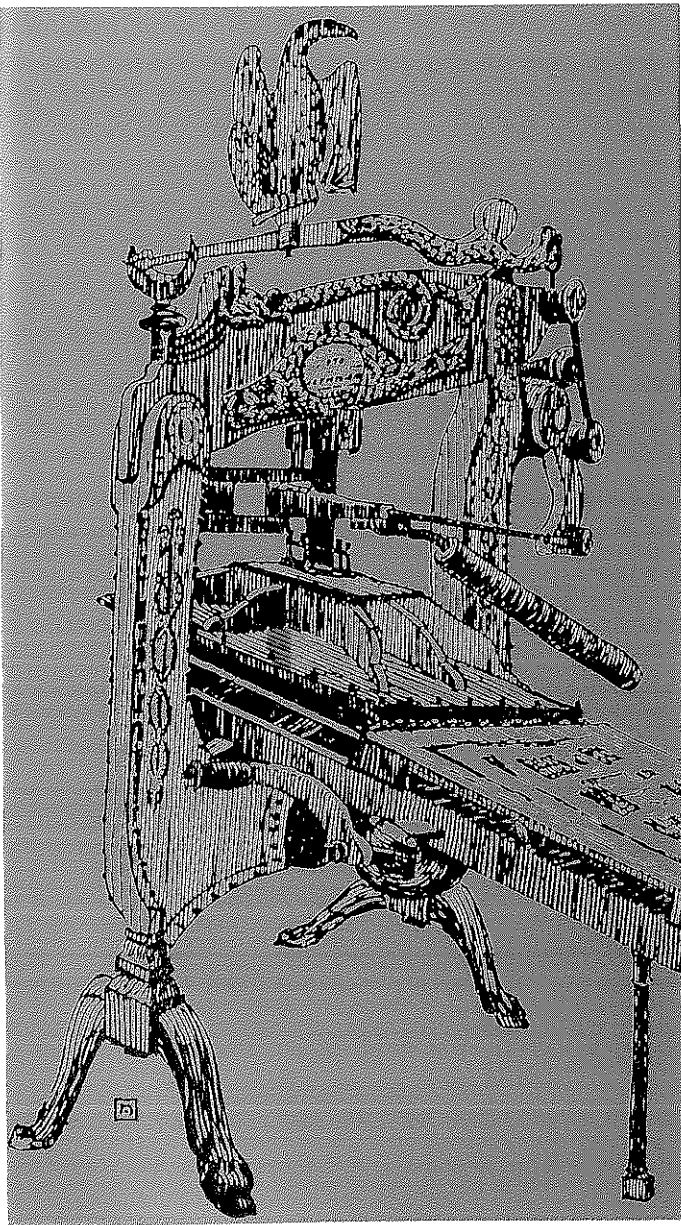
לפחות ארבע פעמים בעשור האחרון הושמעו טענות כי מו"לים בעלים של עתון התערבו (או ניסו להתערב) בעבודתם של העורך והעתונאים ולהשפיע על תכני העתון. מי שהיה עורך המקומון התל אביבי "רחוב ראשי", טען כי הבעלים "דמזנו" לו להפסיק את המאמרים הביקורתיים כלפי שר האוצר וראש עריית תל אביב

של ר"י [ר' ישראל] ב"ק" ועל כן החליטו להוציא לאור עתון. אלא שלא רק העתון הראשון בארץ ישראל נולד משיקולים כלכליים-עסקיים טהורים. למעשה, לאחר שפג המונופול של ישראל ב"ק על בית הדפוס, קמו כתי דפוס חדשים בירושלים וקנאת מדפיסים הרבתה ספרים וגם עתונים. כי מדפיס, ברצותו להבטיח את פרנסתו, שלא תהיה תלויה אך ורק במחברים שיביאו את ספריהם לדפוס, ראה בעתון השלמה להכנסתו, שמספק עבודה קבועה לבית הדפוס. "ואמנם, הבעלים של בית הדפוס השלישי שהוקם בירושלים (1872), יצחק גושציני, גילה עד מהרה כי אין עסקו מספק לו פרנסה מספקת (אף שהתייחר כי "גדול יהיה הבית הזה השלישי מכל אשר לפניו בעסק עבודתו"), ועל כן החליט להוציא לאור עתון, ו"הוא נוסד בעצם וראשונה לא לשם רעיון

הספר הראשון שנדפס בדפוס ישראל ב"ק בירושלים - ובירושלים בכלל - בשנת תר"א (1841)

ללחום עם כל המדברים סרה על ההנהגה ומבקרים את מעשיהם. מכאן, שאף עתונו של סלומון, "יהודה וירושלם" (שגיליונו הראשון הופיע ב־1877, והוא יצא לאור במשך כשנה וחצי,¹⁷ היה עתון "מגוייס". לונץ אף מציין כי למרות שגם העתון הזה "נועד להמטרה הנזכרת [מאבק ב"חבצלת"]" הרי שהוא "פעל בדרך אגב על הרבה מהצעירים לטעום מפרי ההשכלה."¹⁸

מכונת הדפוס הראשונה בירושלים – בבית הדפוס של ישראל ב"ק. המכונה מוצבת כיום בחצר דפוס לוויין־אפשטיין בבתים

(שניהם מ"הליכוד"), משום שהם "מפריעים לחברה ויפריעו לה באיסוף מודעות 'הליכוד' לקראת הבחירות";¹¹ מי שהיה עורך "מעריב" טען כי הופעלו עליו לחצים לקדם, מעל דפי העתון, את האינטרסים הכלכליים של התאגיד, שהעתון היה חלק ממנו;¹² עתונאים ב"ג'רוזלם פוסט" קבלו כי לאחר חילופי הבעלות בעתון החל המו"ל להתערב בעבודתם העתונאית,¹³ ומי שהיה עורך העתון "טלגרף" טען כי הבעלים התערבו בעבודתו.¹⁴

האם התערבות מסוג כזה של הבעלים בעבודת העורכים היא אמנם תוצר לוואי של תעשיית העתונות התחרותית של שלהי המאה ה־20, שיש המכנים אותה גם בכינוי "עתונות המונעת על ידי השוק"?¹⁵ התשובה היא שלילית. לפחות באחד העתונים העבריים הראשונים בארץ ישראל, הלא הוא "שערי ציון", שהחל לראות אור ב־1876, כבר היינו עדים לכך. אברהם משה לונץ, המתאר את קורותיו של העתון הזה, מציין כי "לעורכו לא נתנה הרשות להעריך [=לערוך] את מאמריו כחפצם כי אם עפ"י מוציאו לאור ששם לו למטרה לקחת כסף בעד המאמרים שפרסם."¹⁶

כלומר, אנו עדים לכך, כי כבר בראשית ימיה של העתונות העברית, הכתיבו שיקולים מסחריים את דרכו של המו"ל, והוא אף התערב בעבודתו של העורך – ולמעשה, הגביל אותה עד מאוד – כדי להבטיח את שמירת האינטרסים האלה.

למעשה, יש בתיאורו של לונץ גם ללמד על היבט נוסף: הנכונות לפרסם מאמרים תמורת תשלום. האתיקה העתונאית, המקובלת כיום והאמורה להנחות את הקהילה העתונאית, רואה בכך מעשה שלא יעשה, שכן הפירסום לא נעשה מתוך שקילת הערך האמיתי של המאמר, אלא משום שגורם כלשהו מוכן לשלם בעבורו.

תמיכת "רשויות" בעתונים המשרתים את ענייניהן

הצורך בעתונות חופשית ועצמאית הוא לא רק אחד מעקרונות היסוד של הליברליזם, אלא גם סמל ונס למשטר דמוקרטי. על פי התפיסות הללו עתונות חופשית פירושה עתונות המשוחררת מכבלי הפיקוח של הרשויות השונות, ובמיוחד רשויות השלטון.

אף כי ניצני העתונות הפרטית־מסחרית פרחו כאמור מיד עם ראשיתה של העתונות העברית בארץ ישראל, הרי שבמקביל להם נבטו גם זרעי "העתונות המגויסת"; כלומר, עתונות הנתונה בכבלי הרשויות, או רותמת עצמה מרצון לכבלים האלה.

שתי דוגמאות לפחות מלמדות על כך:

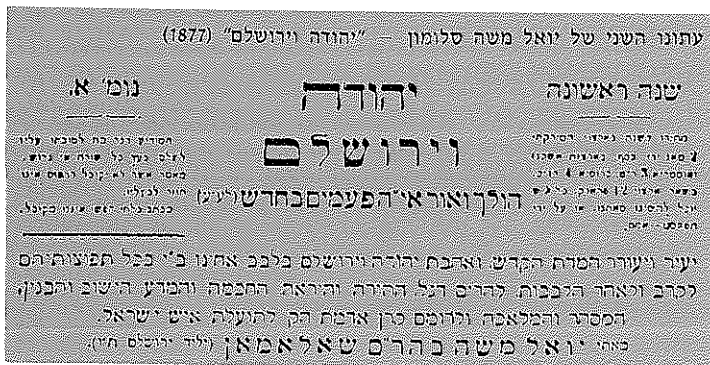
הראשונה, נוגעת ל"שערי ציון", שכבר הוזכר לעיל. העתון הוקם אמנם "לשם עסק", אך למעשה היה שופר של הממונים והמנהלים של הוועד הכללי בירושלים, שרצו לנהל באמצעותו מלחמה בעתון "חבצלת". עדות לכך אפשר למצוא בדבריו של א"מ לונץ: "מלבד [העתון] לא הביא כל תועלת לקדמת העיר, לא הביא גם התועלת הרצויה ללחום עם החבצלת, ולכן מצאו ממוני ומנהלי ועד הכללי לנחוץ לתמוך בידי הרי"מ [יואל משה] סאלאמאן [סלומון] להוציא לאור מכתב עתי [עתון] מיוחד שיהיה כעין כלי מבטאם ביחוד

העתון השני - "חבצלת" (1863)

הסגת גבולנו ובהוצאה לאור של "חבצלת"; לך לא תועיל ואך אותנו יזיק. עורכי "הלבנון" אף הודו כי בגלל כל התלאות אשר מצאנו מבית ומחוץ, אבדנו יותר מעשרת אלפים פיאסטער טורקי בשנה הזאת, ועל כן "לדאבון לבכנו לא נוכל הקים הבטחתנו להוציא הלבנון פעמים בתודש".²⁰

ב-1864, לאחר הופעת הגיליון ה-12 של "הלבנון" סגרו השלטונות התורכיים את העתון, ויחד עימו נסגר גם מתחרו "חבצלת". הראשון נסגר משום שלא היה לבעליו רשיון להפעלת בית דפוס ולהוצאת עתון, והשני - כנראה בשוגג, משום שצו הסגירה שהגיע מקושטא לירושלים, פורש על ידי הפקידות הירושלמית כהוראה גורפת. הצו עצמו הוצא, ככל הנראה, לאחר שלשלטונות התורכיים נמסרה הלשנה, לפיה מדפיס "הלבנון" דברי ביקורת

עתונו השני של יואל משה סלומון - "יהודה וירושלים" (1877)

וערכה ל: מרת יהודה וירושלים
 קים עיקם וקשים קרבות

ירושלים - כי אדר התרליז

חוכן הענינים: סגרת הדין. הצעה. שלום ירושלים (פעולה העדה). והערה

יריבויות בין המו"לים

תחרות עסקית חריפה ויריבויות אישיות לזהטות הן מן המאפיינים הבולטים של "תעשיית" העתונות העברית בימי הבראשית שלה. המאבקים האישיים החריפים בין המו"לים כללו בין השאר: הלשנות לשלטונות (או, לפחות, האשמות בדבר הלשנות), פתיחת עתון מתחרה כדי לפגוע בתשתית הכלכלית של עתון קיים, "גניבת" עובדים ואפילו ניסיון להרוס את בית דפוס של מו"ל מתחרה ולהעלותו באש.

כבר צוין לעיל כי ראשון העתונים העבריים בארץ ישראל (והעתונים בארץ בכלל), "הלבנון", הוקם כדי לספק תעסוקה

העתון הראשון בירושלים ובארץ בכלל - "הלבנון" (1863)

לצעירים ירושלמים (סלומון והכהן, שאליהם הצטרף ברי"ל), שכוננו בית דפוס חדש בעיר. הקמת הדפוס היתה בבחינת קריאת תיגר על ישראל ב"ק ועל המונופול שהיה בידו, כבעלים של בית הדפוס היחיד בירושלים במשך יותר מעשרים שנה.

הופעת "הלבנון" - אף שלבעליו-עורכיו לא היו רשיונות להפעלת בית דפוס או להוצאת עתון - היא שגררה בעקבותיה גם את הופעת העתון השני, "חבצלת", שאותו הוציא לאור ישראל ב"ק. הופעת העתון השני לא נבעה מקיומו של קהל, בירושלים או בחו"ל, שהיה רעב וצמא לידיעות, אלא "כתגובה נקמנית"²¹ מצד ב"ק על שהמונופול על תעשיית הדפוס נשטט מידיה. כלומר, ב"ק קיווה כי על ידי הוצאת העתון השני, יפגע בהכנסות מתחריו, ולמעשה ישבש את הבסיס הכלכלי לקיומם.

עדות להצלחתו של ב"ק אפשר למצוא במאמר שפורסם ב"הלבנון", ובו גוללו ברי"ל וחבריו את הסכסוך בינם לבין המדפיס-מו"ל המתחרה. במאמר הזה נאמר, בין השאר, כי "אתה

כאשר אני מתפלל בביהכ"נ [בית הכנסת] אשר להרב דקאליש, שם נגש אלי... יצחק גאשצ'ני וקרא אותי החוצה ואמר כי יתנו לי סך ששה לירא כי אתנפל בלילה בבית הדפוס אשר לה' י' ב'נ'ע'ר] פרומקין, ואפרק יתרות המכונות ואשליכם אל הבור אשר שם. את הכלים אשר אוכל לשבר אשבר, ואת כל התיבות עם האותיות אקבץ אל מקום אחד ביחד עם הספרים, הפנקסאות והניירות אשר שמה ואשפוך עליהם שני כלים מלאים גאו מעורב כי אינו רוצה, כי בעד סך 30 לירא יוכלו להסגיר [לסגור?] את בית הדפוס של ה' פרומקין ע"י הממשלה. והוסכם כי בעד החמשה ליראש הנשארים נבוא אח"כ לעמק השווה... בבוקר... בא ר' זלמן לקראתי ואמר לי: "הדברים אשר יצחק דבר עמך ביום אתמול כנים הם, ומצוה היא ותוכל לעשות זאת ואל תירא ואל תחת כי אנחנו נציל אותך מכל רע. והכסף מידי תקבל." לעת ערב היינו ביחד בהשיינק של משה בן ברוך ושם גמרנו לעשות את העסק הזה במוצאי ש"ק [שבת קודש] בשעה שמינית. בפעטרוליום [נפט]. ואחרי אשר אכסה את החלונות ביריעות לבל יראו מעשי החוצה, אצית את הכל באש. אח"כ אמר לי יצחק הנו' [גושצ'נין] כי כבר עשה חוזה עם ה' יוסף מוכר חלב והוא הבטיח לו לעשות זאת ביחד עמי. אני אמרתי לו כי המחיר פחות הוא, אז אמר כי יוסיפו לי עד עשרה לירא. אז שאלתי אותו מי יערוב לי בעד הכסף? אמר לי כי הכסף יתן ה' זלמן לעווין וכאשר תבא מחר בבוקר להתפלל אז יתחיל ר' זלמן לדבר עמך מדבר זה. משם הלכנו להשיינק [בית מרוח] של הגב' חיה מכריסק לשם בא גם ה' יוסף מוכר חלב הנו' [הנוכר] ודברנו אודות זה. ר' יוסף בקש עבור העסק 15 לירעש. אז השיב יצחק אלא שהגר התחרט ברגע האחרון. וכעדוהו שלו:

בליל ש"ק התכונתי על הדבר הזה וחשבתי מדוע אעשה רעה רבה כזאת לאיש אשר לא עשה לי רעה מעולם. וגם יראתי כי אם גם אני לא אעשה זאת, ימצאון אנשים אחרים אשר יעשו זאת בעד בצע כסף. ע"כ [על כן] הלכתי ביום ש"ק וספרתי הדברים האלה לה' פרומקין הנו' דברים כהוייתן.

הפירסום הנרחב של העדות הוא, אפוא, ההוכחה המוקדמת ביותר בתולדות העתונות העברית בארץ ישראל לכך, שכאשר מו"ל נמצא במצב של יריבות ותחרות עם מו"ל אחר, הוא לא יהסס להפעיל כל שיטה להבאיש את מתחרהו ואף לגרום לו נזק כבד.

★★★

1. ד. כספי וי. לימור, המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990, תל-אביב 1992, עמ' 2.
2. שם, עמ' 40.
3. ש. הלוי, מבוא למפתח "הלבנון", ירושלים, תשל"ד, עמ' י"א. (להלן: הלוי, מבוא).
4. הלבנון, גל' 10 (ח' בחשון תרכ"ד), עמ' 71. ראוי לציין כי אף שסלומון והכהן ראו עצמם אנשי מקצוע, הרי הגיליון הראשון של עתונם גרר בדיעבד ביקורת חריפה: "[הוא] מעיד על התרשלות טכנית, הנובעת מתוך טעם פגום, חוסר הבנת היופי והעדר הרגשת האחריות לפני קהל הקוראים" (ש.ל. ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית, העולם,

נגד הממשלה. עד היום לא ידועה זהותו של אותו מלשין.²¹ ועם זאת, באותו מאמר ב"הלבנון", שכבר הוזכר לעיל, אפשר למצוא אצבע מאשימה כלפי ב"ק ותומכיו בירושלים (החסידים והספרדים): "בערכאות של גויים הלשנתם ורגלתם בנו..." גם אם אין רגליים להאשמה זו, אין ספק שעצם העלאתה מלמדת על עוצמת היריבות, שגבלה בשנאה, בין המו"לים. תיאור נוסף של היריבות הזו מביא יוסף יואל ריבלין, המספר כי "גם עד חוץ לארץ שלחו מתנגדיהם [של סלומון, הכהן ובר"ל] תצים לירות בהם, ולהבאיש ריחם, ואף גם את הממשלה ערכבו בדבר."²²

לא היה זה המקרה היחיד של הלשנה על רקע היריבות בין מו"לים ירושלמים בראשית ימיה של העתונות העברית בארץ ישראל. מקרה אחר, והפעם של הלשנה כפולה, מיוחס לישראל דב פרומקין, שהיה עורכו של "חבצלת", כמעט למן הרגע שבו חודשה הופעתו.²³ ה"הלשנות" של פרומקין כווננו נגד המו"לים של שני העתונים האחרים, שראו אור באותה עת (1877) בירושלים: "שערי ציון", של יצחק גושצ'נין, ו"יהודה וירושלם" של יואל משה סלומון. וכך האשים סלומון: "והנה עתה בא אל העיר הק' [ירושלם] פחה חדש, חידש גם יד'פ [ישראל דב פרומקין] את עלילותיו עלי,²⁴ וגם על המכתב 'שערי ציון', היוצא אור פה. ומטעם הפחה נאסר לעת עתה הדפסת המכתב 'שערי ציון'. אך עלינו לא יכול לגעת לרעה יען כי רשיון על הדפסת ספרים יש לנו מזה כעשרה שנים."²⁵ ואמנם, הפחה הורה על סגירת עתונו של גושצ'נין, משום שלא היה בידי רשיון.²⁶ מאוחר יותר, כאשר זכה גושצ'נין ברשיון המיוחד וחידש את הופעת העתון, הוא פירסם מאמר שכותרתו "ולמלשינים אל תהי תקוה", שבו האשים את פרומקין כי הלשין עליו על שהוציא עתון ללא רשיון.²⁷

בכך לא תם סיפורם של מלחמת המו"לים בירושלים של המאה ה-19. שכן, האירוע החמור ביותר הוא הניסיון של מו"ל להרוס, בפועל ממש, את בית הדפוס של מתחרהו ובכך לשבש לחלוטין את פעילותו העסקית, ואף את הופעת העתון שבבעלותו. גם בסיפור הזה מעורבים פרומקין וגושצ'נין. וכך מתארת חוקרת תולדות העתונות העברית, שושנה הלוי, את שאירע: "בתקופה שגושצ'נין עמל להשיג רשיון לפתיחת דפוסו, הוא גם השב הרבה כיצד להיפרע מפרומקין ולהנחית עליו מהלומה. לבסוף התחבר עם ר' זלמן לעווין — איש רב פעלים וממייסדי מאה שערים — ויחדיו שכרו את הגר אברהם בן אברהם והטילו עליו — תמורת כסף רב — משימת חבלה."²⁸ משימת החבלה היתה ברורה: להרוס את בית הדפוס, להשמיד את מכונות ההדפסה ולשרוף את כל הספרים והנייר שהיו בו.

מזימת החבלה, שתכליתה היתה לנקום בפרומקין בגלל ההלשנה לשלטונות, לא הצליחה. התוכנית נודעה לפרומקין בעוד מועד, ובעקבות זאת הובא הגר בפני ועדה, שגבתה ממנו עדות מלאה ומפורטת על המקרה. התוכן המלא של העדות פורסם ארבעה ימים לאחר מכן ב"חבצלת".

וכך העיד הגר, אברהם בן אברהם:

פתח תקווה והיא אף מביאה את הדברים שכתב סלומון ביומנו: "עזבתי אז את מלאכת הדפסת מכתב העת 'יהודה וירושלם', כי מתקו לי רגבי המעשה [העלייה לפתח תקווה] מאלפי דברים ונאומים רבים." גם הלוי טוענת כי "הופעת העתון נפסקה משום שהעורך עבר להתיישבות בפתח תקווה" (הלוי, פרשיות, עמ' 33).

18. לונץ, עמ' 30.
19. הלוי, פרשיות, עמ' 15.
20. הלבנון, גל' 10 (ח' בחשון תרכ"ד).
21. אחת ההשערות בדבר זהותו של המלשין האלמוני מכוונת את אצבעה אל מנהלי "החלוקה" בירושלים. [הם] התחילו מבקשים עצות כיצד להפטר מכריז"ל, וביום בוקר אחד נתקבלה פקודה מקושטא להפסיק את יציאת 'הלבנון' ולהושיב את העורך בבית האסורים" (של. ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית: 'לבנון'". העולם, שנה שישי, גיליון כ"ח, עמ' 13).
22. י.י. ריבלין, "יואל משה סלומון הסופר והעורך", קובץ מאמרים לדברי ימי העתונות בארץ ישראל. (עורך: ד. יודילוביץ). תל אביב 1936, עמ' 7.
23. כשנה לאחר שהשלטונות התורכיים סגרו את "הלבנון" ר"חבצלת" בירושלים חידש "הלבנון" את הופעתו כפרי, בעריכתו של ברי"ל. מאוחר יותר עבר העתון למיינץ וסוף דרכו, לאחר הפסקה, היה בלונדון. שם ראה אור עד אמצע שנות ה-80. "חבצלת" חידש את הופעתו בירושלים ב-1869, אף שלבעליו, ישראל ב"ק, היה במשך חמש שנים וחצי רשיון להוציא לאור. עם חידוש הופעת "חבצלת" בירושלים צירף אליו ב"ק את חתנו, ישראל דב פרומקין, ואת מיכל הכהן, יריבו מימי "הלבנון". לאחר כשנתיים פרש ב"ק מעריכת העתון, ואחרי שבין פרומקין והכהן נתגלעו סכסוכים, נותר פרומקין כעורך יחיד, והוא אז בן 23. פרומקין התמיד בעריכת "חבצלת" כארבעים שנה.
24. לטענת סלומון, כבר כאשר יצא "הנומר א' [הגיליון הראשון] ממכתבנו 'יהודה וירושלם' מהר פרומקין להעליל עלינו לפני שרי ממשלתנו, ירום הודם, כי מדפיס אנכי מכתב עתי בלי רשיון הממשלה." משום כך הוכרח סלומון, לפי עדותו, "לשנות תואר מכתבינו [חבנית העתון] מכפי שהיה, ולעשותו כתמונת ספר" ("יהודה וירושלם", שנה א', גיליון ח', כ"ז בסיון תרל"ז), וזאת — משום שהיה בידו רשיון להדפסת ספרים ולא להוצאה לאור של עתון.
25. יהודה וירושלם, גיליון ח', שם.
26. אשר לסיבה להפסקת הופעתו של "יהודה וירושלם", ר' הערה 17 לעיל.
27. שערי ציון, שנה ב', גיליון 10 (כ"ג בסיון תרל"ז).
28. הלוי, פרשיות, עמ' 30.

- שנה שביעית, גל' ה', עמ' 10).
5. ראה הקדמת ישראל ב"ק לספר "עבודת הקודש", שהודפס על ידו (ירושלים, תר"א).
6. על פעילותו של ב"ק בצפת ועל הקמת בית הדפוס שלו בירושלים, ראה: מ. בניהו, "בית דפוסו של ר' ישראל ב"ק בצפת וראשית הדפוס בירושלים", ארשת ב', ירושלים 1966, עמ' 271-295; א.מ. הברמן "תולדות הדפוס בצפת", פרקים בתולדות המדפיסים העברים וענייני ספרים. ירושלים 1978.
7. הלוי, מבוא, עמ' י"ב-י"ג.
8. ש. הלוי, "התפתחותה של העתונות העברית בארץ ישראל", פרשיות בראשית בתולדות הישוב. ירושלים 1987, עמ' 9-45. (להלן: הלוי, פרשיות).
9. א"מ לונץ, "ירושלים בארבעים השנים האחרונות", לוח ארץ ישראל לשנת התרע"ב, ירושלים 1912, עמ' 29 (להלן: לונץ).
10. לונץ כתב כי העתון "יצא לאור כשבע שנים" (שם, שם), אך חוקרי תולדות העתונות העברית בארץ ישראל סבורים כי תוחלת חייו היתה ארוכה יותר. יש הטוענים כי הוא אור במשך כתשע שנים (ראה למשל: ג. ירדני, העתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863-1904, תל-אביב 1969, עמ' 87-94; מ. גלבוץ: לקסיקון העתונות העברית כמאות ה-18 וה-19. ירושלים 1992, עמ' 266-264); הלוי טוענת כי העתון המשיך להופיע עד אמצע שנת תרמ"ז (1887), כלומר לפחות עוד כשנה וחצי (הלוי, פרשיות, עמ' 32). ההערכות השונות של החוקרים בעניין זה נובעות מכך שלא כל הגיליונות של העתון הם בנמצא. בנו של מי שהיה עורך העתון כתב בזכרונות על אביו, כי "העתון נפסק ע"י הממשלה מפני שלמרי"ל לא היה רשיון להוציא עתון" (י. פרס, "שערי ציון" ועורכו חיים פרס", קובץ מאמרים לדברי ימי העתונות בארץ ישראל (עורך: ד. יודילוביץ). תל-אביב 1936, עמ' 56).
11. יאיר קוטלר, כוח להשחית. תל אביב 1985, עמ' 261-262.
12. תרשות, 22 בספטמבר 1992.
13. העניין מפורט כפסק דינה של השופטת א. ברק מבית הדין האזורי לעבודה בירושלים. (פסק הדין המלא התפרסם בגיליון 14 של "קשר", תל אביב 1993, עמ' 24-47).
14. מעריב, 21 במרס 1995.
15. J. McManus (1994): Market-Driven Journalism, Thousands Oaks, Ca.: Sage.
16. לונץ, (ראה הערה 9 לעיל).
17. בעוד שלונץ טוען כי הסיבה לסגירת העתון היתה "מהעדר רשיון הממשלה (שקשה היה אז להשיג)" (לונץ, עמ' 29), הרי גלבוץ נוטה לייחס את הפסקת הופעת העתון להחלטתו של סלומון לפעול להקמת